

КЕЛЬТСЬКИЙ КОМПОНЕНТ В ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСАХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ у другій половині I тис. до н.е.

У статті розглядається проблема участі давніх кельтів в етнічних процесах на території України в період раннього залізного віку. Висвітлено культурні зв'язки народів Північного Причорномор'я з протокельтами за гальштаттської доби, вплив латенської культури кельтів на етнокультурний розвиток Східної Європи, військові рейди та проникнення невеликих груп кельтів східніше Карпат. На основі співставлення археологічних та ономастичних даних зроблено висновок про участь певного кельтомовного компоненту у формуванні етнічного складу носіїв латенізованих археологічних культур на території України.

Ключові слова: давні кельти, Україна, латенська культура, латенізовані культури, кельтські топоніми.

Участь кельтів в етнічних процесах доби раннього залізного віку в різних регіонах Європи є однією з важливих проблем історичної науки, адже загально визнаним є кельтський вплив на формування багатьох європейських етносів¹. Встановити ступінь цього впливу дозволяють три основні групи джерел: свідчення греко-римських авторів про перебування кельтів у тій чи іншій місцевості, археологічні матеріали латенської культури, носіями якої вважаються кельти, а також кельтомовна ономастика. Їхнє співставлення дозволяє з великою мірою ймовірності визначити місце давніх кельтів в регіональних системах етнокультурних взаємовідносин в останні століття до н. е. Питання щодо перебування стародавніх кельтів на території України постало перед історичною наукою більше півтора століття тому, однак дотепер лише деякі аспекти цього питання можна вважати з'ясованими.

Матеріали латенської культури Закарпаття, збирання яких було розпочате ще у 60-х роках XIX ст. Т.Легоцьким, були належним чином інтерпретовані у сучасній літературі, де на зміну суперечливій думці про суто зовнішній вплив кельтів на культурний розвиток місцевого населення², утвердився висновок, щодо складного характеру етнічної взаємодії в регіоні. Сьогодні латенська культура Закарпаття другої половини IV – середини I ст. до н. е., з її високорозвиненими поселеннями та виробничими центрами, вважається синкретичною, утвореною автохтонним фракійським та прийшлим кельтським етнічними компонентами, за умов культурного та військово-політичного домінування останнього³. Варто відзначити, що кельтські старожитності Закарпаття добре відомі за межами України, зокрема деякі експонати Закарпатського краєзнавчого музею були представлені на міжнародній виставці I Celti у 1991 р. у Венеції і потрапили до узагальнюючої праці, що вийшла за її результатами, хоча й без належного аналітичного коментаря⁴. Найбільше поселення кельтів Закарпаття на горах Галіш та Ловачка поблизу Мукачева все частіше з'являється на картах розселення кельтських племен, а останнім часом у працях М.Олендзького було запропоновано вважати кельтські поселення Закарпаття, разом з прилеглими територіями Румунії, Словаччини та Угорщини, де також була поширена латенська культура, територіальним ядром племінного об'єднання анартів⁵. Отже, кельтське Закарпаття на сьогоднішній день вже вписане у дискурс світової кельтології.

Цього не можна сказати про проблему перебування кельтів у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, у лісостеповій та лісовій смузі сучасної України та Білорусі. Нагромадження даних про проникнення кельтів на ці землі почалося більше ста років тому. Етапним моментом мож-

на вважати публікацію в 1898 році знаменитого Декрету на честь Протогена, де згадується про загрозу Ольвії з боку галатів⁶. Наступні десятиліття принесли чимало важливих археологічних знахідок і вже до початку 50-х років XX ст. з'явилися перші роботи, що узагальнювали зібраний матеріал⁷. Оpubлікована згодом стаття С.Мачинського⁸ стала першою спробою комплексного теоретичного осмислення проблеми. Спробою, що викликала до життя довгу дискусію про те, чи проникали кельти на схід від Карпат й чи варто вважати кельтськими пам'ятки латенського кола, виявлені в цьому регіоні. Значимими для цієї дискусії можна вважати публікації З.Возняка⁹, М.Трейстера¹⁰, М.Щукіна¹¹, М.Максимова¹², однак ані ці, ані інші дослідники, що зверталися до проблеми у вужчому локальному контексті, не змогли сформулювати взаємоприйнятну позицію.

Археологічний матеріал, який у більшості випадків не міг бути інтерпретований однозначно, не давав можливості відновити чітку картину присутності кельтів східніше Карпат, хоча до середини 90-х років минулого століття лишалася надія на те, що подальші археологічні дослідження дадуть змогу відновити загублені ланки. Сьогодні ця надія видається дедалі примарнішою, адже нічого принципово нового в каталозі пам'яток латенської культури на схід від Карпат не з'являється. Водночас окреслилися розбіжності в думках археологів і лінгвістів щодо міри участі кельтів у формуванні етнічної ситуації у Східній Європі. Цей факт змушує знову звернутися до проблеми перебування кельтів на території України і спробувати співставити дані різних дисциплін.

На сьогоднішній день з'ясовано, що історичні контакти кельтів Центральної Європи з культурним середовищем Північного Причорномор'я та прилеглих регіонів були досить давніми. Зокрема, дослідники визнають участь певного "кіммеро-фракійського" компонента у формуванні гальштатської культури, яка передувала появі історичних кельтів у Європі, вже починаючи з IX століття до н. е., а також значний вплив східноєвропейських кочівників на формування соціальної еліти протокельтів. Про це свідчить проникнення до археологічних комплексів Карпатського басейну й навіть східноальпійських областей певних типів кінського спорядження та озброєння, поява відповідних биритуальних практик у поховальному обряді¹³. Існує цілком об'рунтована думка про східне походження культової практики, спрямованої на вшанування відрубаної голови у кельтів¹⁴, а також низки інших елементів духовної культури¹⁵, зафіксовані гіпотетичні сліди мовних контактів кельтів з носіями іранських та кавказьких мов¹⁶ тощо.

У ранньолатенський час інтенсивність контактів кельтів з населенням Північного Причорномор'я значно знизилася, хоча самі контакти, очевидно, зберігалися. Про це, зокрема, свідчить поява у ранньолатенських князівських похованнях статусних предметів східноєвропейського походження. Серед них ритон із Кляйнасперагль, виготовлений в одному з центрів Північного Причорномор'я¹⁷, золота діадема з жіночого поховання у Викс, що можливо також є роботою греко-скіфського кола¹⁸. З часів класичного дослідження П.Якобстала про кельтське мистецтво неодноразово наголошувалося на ймовірності впливу скіфського художнього ремесла на формування латенського мистецтва¹⁹. У зв'язку з цим, точка зору О.Фрея щодо існування кельто-скіфських контактів на рівні соціальних еліт уже у ранньолатенський час, тобто у V – поч. IV ст. до н. е., виглядає цілком об'рунтованою²⁰.

Щоправда, латенські предмети у Північне Причорномор'я потрапляють не раніше середини IV в. до н.е. (латен B2a)²¹. На сьогоднішній день відомо до сотні пунктів знаходження латенських речей східніше Карпат. Оскільки їхній каталог опублікований²² і всебічно розглянутий у багатьох роботах, ми обмежимося лише загальними зауваженнями. У переважній більшості латенські предмети представлені малоінформативними випадковими знахідками: прикрасами (найчастіше браслетами й фібулами, причому частина з них виготовлена в Ольвії або в інших античних центрах), фрагментами кераміки, деталями військового спорядження, культовими предметами. На думку Б.Канліфа, поява цих предметів вказує на той же процес обміну дарунками, зброєю й жінками між кельтською й скіфською елітами²³. Водночас, далеко не всі знахідки можна інтерпретувати саме в такий спосіб.

Досить численною категорією латенських предметів, знайдених східніше Карпат, є предмети кельтського озброєння, зокрема латенські мечі й бронзові шоломи типу Монтефортіно ранніх серій, що входять до числа рідкісних знахідок у кельтській археології. Деякі з них виявлені випадково, інші знайдені серед інвентарю скіфо-сарматських поховальних і вотивних комплек-

сів²⁴. Раніше висловлювалося припущення про те, що шоломи типу Монтефортіно могли з'явитися тут у якості сарматських військових трофеїв, вивезених з малоазійської Галатії під час мітрідатових війн²⁵. Можливо справедлива щодо двох десятків латенських бронзових посудин II – I ст. до н. е., знайдених переважно у Приазов'ї, ця думка виявилася недостатньо аргументованою, коли мова зайшла про шоломи. Адже з'ясувалося, що у Малій Азії виявлено лише один шолом такого типу²⁶. Сьогодні найбільш ймовірною видається гіпотеза, згідно якої шоломи типу Монтефортіно, датовані кінцем IV – початком III ст. до н.е. були принесені у Східне Причорномор'я та Приазов'я кельтськими найманцями, які могли знаходитися на службі боспорської династії Спартоکیدів. Присутність загону кельтських найманців засвідчують боспорські образотворчі й нумізматичні джерела другої половини III – II ст. до н.е., що відтворюють кельтські овальні щити типу туреос²⁷. Останнім часом, щоправда, теза про кельтську приналежність цих щитів піддається змістовній критиці²⁸. Присутність кельтів на Боспорі у I ст. до н. е. підтверджує повідомлення про Бітоїта, вождя галатів, причетного до смерті Митридата VI Євпатора²⁹, а також низка археологічних пам'яток пізньолатенського часу: фібули зі скріпою з Пантікапея, меч зі скіфського мавзолею Неаполя й шолом центральноєвропейського (східнокельтського) типу, знайдений на хут. Бойко-Понура у Краснодарському краї (РФ)³⁰.

У західній частині Північного Причорномор'я також принаймні у чотирьох пунктах знайдені шоломи типу Монтефортіно, добре збережений середньолатенський меч, а також ранньолатенські псалії. Відзначимо, що частина з цих речей знайдена в комплексі з с. Мар'ївка (Миколаївська обл.). Його найчастіше відносять до скіфського або сарматського кола³¹, хоча нам видається справедливим припущення М.Трейстера щодо його приналежності кельтському вершникові³², хоча б на тій підставі, що скіфо-сарматське походження в комплексі мають лише предмети, пов'язані з конем. Він, у свою чергу, легко міг бути отриманий у ході обміну, торгівлі або як військовий трофей. Так чи інакше, концентрація у даному регіоні предметів кельтського озброєння цілком відповідає як інформації Декрету Протогена про появу галатів у межах досяжності Ольвії, так і загальній археологічній ситуації у другій половині III – на початку II ст. до н.е. Очевидно, має рацію І.Бруяко, який пов'язує кризові явища, що відбувалися в цей час у Північно-Західному Причорномор'ї головним чином з військовою активністю галатів³³. І, можливо, не далекими від істини були П.Каришковський та І.Клейман, які припускали, що згаданий в одному з істрійських епіграфічних пам'яток цар Ремакс³⁴, під протекторатом якого перебувала низка античних центрів Північно-Західного Причорномор'я, був насправді вождем бритолегів³⁵ – кельтського племені, яке Клавдій Птолемей розміщує десь у Бессарабії, північніше дунайської дельти. До думки про те, що в цих місцях могло існувати певне військово-політичне об'єднання кельтів схиляє, наприклад, знахідка в районі Дністровського лиману кельтських монет³⁶, які, виходячи зі стилістичних особливостей зображення, можна попередньо датувати кінцем III – II ст. до н. е. Монети відносяться до різних серій, однак чотири з семи артефактів об'єднує матеріал виготовлення – свинець. Для кельтської монетної справи використання цього металу було вкрай рідкісним явищем, і аналоги кельтських свинцевих драхм із фондів Одеського музею нумізматики авторів не відомі. Водночас, у Північному Причорномор'ї певні традиції виготовлення грошових одиниць зі свинцю були, що, на думку П.Лободи, може вказувати на місцеве карбування кельтських монет³⁷.

Інша важлива категорія знахідок, що зустрічаються східніше Карпат – це так звані “латенські імпорти” у комплексах місцевих археологічних культур. Вони зустрічаються не тільки в причорноморських античних центрах, але й значно північніше. Велика кількість “імпортів” виявлена в ареалі мілоградської культури Верхнього Подніпров'я, носії якої підтримували стабільні контакти з гальштатсько-латенським світом³⁸. Цікавими є знахідки ливарних форм для виготовлення латенських браслетів на поліських городищах Мохово, Горошков і Чаплін³⁹, а також речей латенських типів з Горошкова, зокрема знярядь праці, предметів військового спорядження (дротик і, можливо, фрагмент поясного ланцюга), браслети, фібули ранньо- і середньолатенських схем. У цьому ж регіоні, в районі с. Залісся, виявлене кремаційне поховання, яке містило ранньолатенську фібулу й було здійснене в ліпній урні, виготовленій під впливом традицій латенського виробництва гончарної кераміки⁴⁰. На могильниках пізнішої зарубинецької культури Середнього Подніпров'я щонайменше у шести похованнях знайдені латенські імпорти, представлені фрагментованою гончарною керамікою або фібулами. Нарешті, у Верх-

ньому Подністров'ї, крім латенських предметів у шеворських похованнях, знайдений власне латенський комплекс кінця II – початку III ст. н.е., який ідентифікують як гончарну майстерню. Серед виявлених там фрагментів кераміки більша частина належить гончарним посудинам латенських типів, однак є серед них і фрагменти ліпного посуду, що належать, можливо, поєнешті-лукашівській культурі. Природу цих та інших знахідок в основному пояснюють торговельними зв'язками⁴¹, хоча їхній характер свідчить швидше про мікроміграції, які включали в себе пересування жінок у рамках шлюбно-сімейних відносин⁴², а також міграції ремісників, яким у кельтському суспільстві була властива велика горизонтальна мобільність⁴³.

Однак навіть найоптимістичніший погляд на наявні у нашому розпорядженні археологічні джерела не дозволяють говорити про існування східніше Карпат значних поселень кельтів, носіїв латенської культури. Наявні археологічні джерела свідчать або про короткочасні військові походи, або про осідання серед місцевого населення невеликих груп кельтів, з подальшою швидкою асиміляцією останніх. Виходячи з цього, у багатьох узагальнюючих працях з археології Північного Причорномор'я й суміжних регіонів закріпилася теза, згідно якої у III – II ст. до н. е. в регіон могли проникати якісь малочисельні групи кельтів, які не здійснили істотного впливу на етнополітичну ситуацію в регіоні у довгостроковій перспективі.

Цей правдоподібний, з погляду археологів, висновок різко контрастує з тією картиною, яку змальовують новітні дослідження в галузі лінгвістики. Все частіше в глибині варварської периферії Східної Європи дослідники ідентифікують кельтські топоніми, географія яких мало збігається з археологічними картами поширення латенських речей. Найбільш доказовими серед них залишаються топоніми й етноніми, які повідомляють античні автори, у першу чергу Клавдій Птолемей. Безпосередньо у Північному Причорномор'ї це достовірно кельтський етнонім *Britolagai*, який вважають метатезною передачею *Brigolati* (кельт. *brigo-* “потужний” та *lato-* “воїн, герой”), *Latobrigi* або *Britogalli*⁴⁴. Варто відзначити, що в районі Дністровського лиману, тобто в ареалі розселення бритолагів засвідчено сучасний ойконім Бритавка, утворений від кореня Брит- з неясним значенням і неслов'янського суфікса. На можливість зв'язку цієї назви з етнонімом бритолаги вже звертали увагу⁴⁵. Крім того, у Північному Причорномор'ї виділяють такі гіпотетичні кельтизми як топоніми *Sagaris* і *Erkabon*, а також етнонім *Siraci* у Приазов'ї, у якому бачать кельтську основу **siro-* “далекий, віддалений”, підкріплену до того ж типовим кельтським суфіксом⁴⁶. На перший погляд кельтське походження назви сарматського племені видається зовсім неправдоподібним, однак якщо припустити, що *Siraci* це аллоетнонім, “подарований” іноземцями, то все виглядає цілком логічно, особливо у світлі припущень про можливі військові зіткнення кельтів і сарматів у Північному Причорномор'ї. Східніше Карпат єдиним достовірним кельтським топонімом залишається *Karrodoupon*, розміщений Клавдієм Птолемеем десь у Верхньому Подністров'ї⁴⁷. Щоправда, його точна локалізація усе ще залишається предметом дискусій⁴⁸.

Зафіксовані греко-римськими авторами топонімічні сліди перебування кельтів на схід від Карпат можуть видаватися нечисленими, однак, швидше за все, це лише наслідок недостатнього знайомства зазначених авторів з регіоном. На цю думку наводять лінгвістичні дослідження, предметом яких є сучасні топоніми ймовірно кельтського походження, зафіксовані східніше Карпат. Чимало з запропонованих у цих роботах кельтських етимологій виглядають явно натягнутими, однак деякі заслуговують найпильнішої уваги. Мова йде про ті з них, які утворені від найпоширеніших кельтських топооснов. Таких топооснов налічується близько півсотні й саме на них спираються сучасні дослідження в сфері кельтської топонімії⁴⁹.

Перша серйозно аргументована гіпотеза про кельтське походження сучасного топоніма на території Правобережної України була сформульована О. Трубачовим. Серед численних ілліро-фракійських топонімів дослідник звернув увагу на можливе кельтське походження гідронімів Отавин-Тня-Тиня в басейні Горині⁵⁰. І хоча сам О. Трубачов висловив своє припущення в дуже обережній формі, сьогодні воно одержало вагомий підтримку у роботі А. Фалілеєва, який вказує на зв'язок зазначених гідронімів з кельтським *tauo-* < *tauso-*⁵¹. Цілком аргументованою виглядає показаний О. Стрижаком зв'язок з кельтською основою *dubra-*, від якої походять, зокрема, гідроніми *Dubra* (нині – р. Таубер), *Vernodubrum*, *Pons Dubris*, ойконім *Dubris* (нині – м. Дувр) у Галлії, гідронімів з назвами Дуброва й Дібрівка в басейні Дніпра й Дністра⁵². Інтригує кельтська версія походження назви озера Конча під Києвом. Відомо, що за часів серед-

ньовіччя воно носило назву Конта й було не озером, а рукавом Дніпра. Ця важлива обставина є додатковим аргументом на користь кельтської етимології цього ізольованого й досить екзотичного для Середнього Подніпров'я гідроніма від кельт. *con-dat-e* “злиття, притока”⁵³. Від цієї основи походять галльські топоніми *Condate* і *Condatomagus*⁵⁴, а також показова в даному контексті сучасна назва оз. Конта в Словенії. Також навряд чи може бути поставлений під сумнів зв'язок ороніма Камула в масиві Гологори Подільської височини з кельтською топоосновою *Samulo*-⁵⁵, походження якої пов'язують з теонімом *Samulo*, а також з давньоірландським словом *sumal*. Топоніми з цією основою відомі в Британії (*Samulodunum*, *Samulossesa*), а також в Малій Азії (*Kamoulianai*)⁵⁶. До цього слід додати численні переважно галльські антропоніми *Samulus*, *Samulatia*, *Samulorix*, *Samulogenos*⁵⁷ тощо.

Стислі межі статті не дозволяють охопити усі існуючі на сьогоднішній день кельтські етимології для топонімів, зафіксованих східніше Карпат. Важливо підкреслити інше: на досить широкому географічному просторі різними дослідниками виявлені ймовірні кельтомовні топоніми, локалізовані переважно у Верхньому Подністров'ї та Середньому, а, можливо, й Верхньому Подніпров'ї. Однак історична наука належної уваги цим даним не приділяє. В археологічних роботах, де, так чи інакше, піднімається питання про перебування кельтів східніше Карпат лінгвістичний матеріал або не використовується взагалі, або ігнорується на тій підставі, що на зазначених територіях не виявлені поселення й поховальні пам'ятки латенської культури. Особливо послідовний у цьому Є. Максимов, який фактично заперечує визнаний багатьма дослідниками пріоритет лінгвістичних даних в етнічних реконструкціях⁵⁸.

Логіка такого методологічного підходу зрозуміла: наявність повноцінних топонімічних слідів перебування кельтів у Північному Причорномор'ї й суміжних регіонах погано в'яжеться з наявними археологічними даними про короткочасні військові рейди й можливе проникнення лише невеликих груп кельтів східніше Карпат. Однак це протиріччя виглядає непереборним тільки у тому випадку, якщо ми прямо ототожнюємо кельтів з носіями латенської культури, від чого на сьогоднішній день кельтологія поступово дистанціюється⁵⁹. Зокрема, визнається існування в Європі досить однорідних кельтомовних спільнот, для яких латенська культура була зовсім не характерною. Це кельтiberи в Іспанії, носії культури Голасекка в Північній Італії, частина кельтів Британських островів. Та й сама єдність латенської культури, постульована у багатьох роботах, в дійсності виявилася далекою від реальності. В результаті у новітніх узагальнюючих працях з кельтології під кельтами пропонується розуміти насамперед носіїв кельтських мов, тоді як фактори матеріальної культури відходять на другий план⁶⁰.

Отже, зняти протиріччя між даними археології та лінгвістики можливо за умови, якщо джерельна база дозволить нам зв'язати зазначені кельтомовні топоніми з археологічною реальністю, відмінною від латенської, але такою, що водночас має відношення до кельтів. Найбільш ймовірними кандидатами на роль археологічної підоснови кельтизмів у топонімії можуть бути культури так званої “латенської вуалі”, з яких східніше Карпат були поширені пшеворська, поєнешті-лукашівська й зарубинецька.

Ці культури поєднує низка спільних рис у сфері матеріального виробництва й обрядовості, близький час існування (кін. III до н.е. – I ст. н.е.) і близькі історичні долі. Найважливішою спільною рисою вважається значний вплив латенської культури кельтів, завдяки якому пшеворську, поєнешті-лукашівську й зарубинецьку культури об'єднують під спільним терміном “латенізованих”. У сучасній літературі існує два основні підходи до вирішення проблеми походження латенізованих культур. Згідно одного з них, ці культури були у більш-менш сформованому вигляді принесені на схід з областей кельто-германського пограниччя Центральної Європи⁶¹. Інший підхід припускає походження цих культур на місцевій підоснові, але за участю прийшлої етнічної компоненти⁶². У будь-якому випадку, механізми поширення латенського впливу в латенізованих культурах у кожному конкретному випадку варто розглядати окремо.

Пшеворська культура, що східніше Карпат представлена на Волині й у Верхньому Подністров'ї, своїми досить яскраво вираженими латенськими традиціями очевидно завдячує кельтам Південної Польщі, які взяли активну участь у її формуванні та міграційних процесах⁶³. Поєнешті-лукашівську культуру Середнього й Нижнього Подністров'я, яка більшою мірою тяжіє до ясторфського кола пам'яток, нині об'рунтовано пов'язують з бастарнами, серед яких наявність певного кельтського компонента підтверджують письмові джерела⁶⁴. Проблема етнічної

природи бастарнів дотепер далека від розв'язання, хоча спільним місцем конкуруючих точок зору є визнання цього племінного конгломерату етнічно змішаним, причому той або інший ступінь кельтської участі у цьому змішанні зазвичай не піддається сумніву⁶⁵. На цьому тлі вкраплення кельтських топонімів у басейні Дністра й поява тут ізольованих латенських пам'яток типу Бовшів виглядає цілком логічним.

Складніше із зарубинецькою культурою, яка була віддалена від ядра кельтського світу, але яка, разом з тим, також зазнала його впливу. Вже давно було відзначено, що на формування зарубинецької культури істотно вплинули кельто-іллірійські землі Подунав'я⁶⁶. Так, з областей балканських кельтів, головним чином скордисків, походять прототипи фібул зарубинецького типу, що вважаються основною етнографічною ознакою цієї культури⁶⁷. Близька й поховальна обрядовість: з 78 ознак поховального обряду зарубинецької культури 62 знаходять прямі паралелі в культурах балканських кельтів. Латенський вплив відзначають також у зарубинецькій кераміці⁶⁸, а також у металургії й металообробці⁶⁹. Близькість пам'яток зарубинецької культури кельто-іллірійським областям Балкан з одного боку й поєнешті-лукашівській культурі з іншого, викликала до життя цілком об'рунтовану гіпотезу, згідно якої участь у формуванні зарубинецької культури взяли бастарни, зокрема та частина цього племінного об'єднання, що була задіяна на Балканах у подіях третьої македонської війни й після її закінчення пішла кудись за Дунай⁷⁰. Ця гіпотеза добре узгоджується з інформацією античних авторів щодо особливої близькості бастарнів та скордисків, а також про існування двох груп бастарнів у Східній Європі. Вона також наповнює реальним змістом інформацію посідонієвої традиції щодо кельто-скіфів і поширення територіальних меж Кельтики до Меотиди (Азовського моря)⁷¹.

Водночас, С.Пачкова вважає, що бастарни, які брали участь у формуванні зарубинецької культури, були вихідцями з Середнього Подніпров'я й латенські традиції вони запозичили під час перебування на Балканах, а потім принесли їх до себе на батьківщину⁷². Однак цю точку зору можна вважати швидше даниною міцно вкоріненій традиції, яка пояснює латенізацію зарубинецької культури винятково зовнішнім впливом. Насправді ж виразні запозичення у такій консервативній сфері як поховальний обряд і, меншою мірою, ремісниче виробництво, навряд чи могли відбутися без помітних переміщень населення. І наявність кельтомовних топонімів в ареалі зарубинецької культури є тому підтвердженням.

Зазначимо, що мова не обов'язково має йти про пересування якихось кельтських племен з Подунав'я до Середнього Подніпров'я. Переміщення населення могло набувати різних форм. Наприклад, той факт, що прояви латенізації торкнулися насамперед жінок "зарубинецького" суспільства, вказує на те, що кельтомовним компонентом у складі носіїв зарубинецької культури могли бути жінки, можливо, привезені бастарнами з кельто-іллірійських областей після балканських походів, у яких, наскільки дозволяють судити писемні джерела, брали участь переважно чоловіки. Такі "гендерні" особливості міграцій відомі у давній Європі ще з часів неоліту⁷³ й тому особливого подиву цей сценарій викликати не повинен.

Таким чином, проникнення груп кельтського населення сприяло трансформаційним процесам в етнокультурі давнього населення України. Особливо суттєво кельтський вплив простежується на Закарпатті, де упродовж другої половини IV – першої половини I ст. до н. е. утворилася синкретична культура, серед носіїв якої кельтський етнічний компонент особливо помітний. Північно-Західне Причорномор'я у III ст. до н. е. опинилося у зоні військової експансії кельтів. Тут спостерігається короткотривале перебування окремих кельтських племен, зокрема бритолагів. Водночас, до північно-східної частини Причорномор'я проникали лише невеликі загони кельтських найманців, перебування яких достовірно засвідчено лише у середині I ст. до н. е. У лісостеповій та лісовій зонах засвідчена участь груп кельтомовного населення у формуванні так званих латенізованих археологічних культур III – I ст. до н. е. Вони швидко асимілювалися у місцевому етнічному середовищі, однак суттєво вплинули етнокультурний розвиток земель України, про що свідчать як археологічні, так і за лінгвістичні дані.

¹ Дюваль П.-М. Кельты: первое европейское сообщество // Курьер ЮНЕСКО. – 1976. – № 1. – С. 6.

² Бідзіля В. Історія культури Закарпаття на рубежі н. е. – К., 1971. – С. 163, 171 – 178.

³ Котигорошко В. Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужго-

род, 2003. – С. 38; Давня історія України в 3-х т. – Т. 3. – К., 2000. – С. 191 – 192; Етнічна історія Давньої України. – К., 2000. – С. 125.

⁴ Див. ілюстрації: *Les Celtes*. – P., 2001. – P. 414 – 417.

⁵ Olkdzki M. 'Anarti' and 'Anartophracti': Transcarpathian cultural and settlement relations of the Celts // *Celts on the margin*. – Krakow, 2005. – P. 145 – 152; Olkdzki M. La Tene culture in the Upper Tisza Basin // *Ethnographisch-archaologische Zeitschrift*. – 2000. – Vol. 41, № 4. – P. 507 – 530.

⁶ Latyshev B. *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. – Petropoli, 1885. – Vol. I. – P. 44.

⁷ Кухаренко Ю. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // *Советская археология*. – 1959. – № 1. – С. 31 – 51.

⁸ Мачинский С. Кельты на землях к востоку от Карпат // *Кельты и кельтские языки*. – М., 1974. – С. 31 – 41.

⁹ Woźniak Z. *Wschodnie pogranicze kultury lateckiej*. – Wrocław, 1974. – S. 139 – 165.

¹⁰ Трейстер М. Кельты в Північному Причорномор'ї // *Археологія*. – 1992. – № 2. – С. 37 – 50; Treister M. The Celts in the north Pontic area: a reassessment // *Antiquity*. – 1993. – Vol. 67, № 257. – P. 789 – 804.

¹¹ Щукин М. На рубеже эр: Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н.э. – I в. н.э. в Восточной и Центральной Европе. – СПб., 1994.

¹² Максимов Є. Про перебування кельтів в Україні // *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.*: Зб. наук. пр. – К.; Львів, 1999. – С. 143 – 150.

¹³ Corcoran W. P. Preface // Chadwick N. K. *The Celts*. London, 1970. – P. 32; Kossack G. 'Kimmerische' Bronzen: Bemerkungen zur Zeitstellung in Ost- und Mitteleuropa // *Zbornik posvecen S. Gabrovcu ob sestdesetletnici*. Situla 20/21, 1981. – S. 109 – 143; Широкова Н. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. – Л., 1989. – С. 83; Биркхан Г. Кельты: история и культура: Пер. с нем. – М., 2007. – С. 337.

¹⁴ Frey O. H. La formation de la culture de La Tene // *Les Celtes*. – P. 2001. – P. 136.

¹⁵ Семенов Н. Драконоборческий миф у кельтов и тавров [Электронный ресурс] // *Культура народов Причерноморья*. – 2002. – N 48, Т. 1. – С. 52 – 62; Семенов Н. Еще одно осетино-ирландское сходжение [Электронный ресурс] // *Культура народов Причерноморья*. – 2004. – N52, Т. 2. – С. 238 – 24; пор. гіпотезу щодо сармато-аланського походження легенд артурівського циклу: Littleton, C. S., Malcor L. A. *From Scythia to Camelot: A Radical Reassessment of the Legends of King Arthur, the Knights of the Round Table, and the Holy Grail*. – New York, London, 2000.

¹⁶ Калыгин В., Королев А. Введение в кельтскую филологию. – М., 1989. – С. 40 – 41; Мосенкіс Ю. Про походження докельтського субстрату // *Мова та історія*. – 1998. – Вип. 36. – С. 18.

¹⁷ Frey O. H. *Op. cit.* – P. 137.

¹⁸ Rosen-Przeworska J. *Tradycje celtyckie w obrzkdowoñży Protosiowian*. – Wrocław, 1964. – S. 132 – 133.

¹⁹ Jacobsthal P. *Early Celtic art*. – Oxford, 1944. – P. 59, 161.

²⁰ Frey O. *Op. cit.* P. 136 – 137; хоча нещодавно цю тезу було поставлено під сумнів: Megaw V. *Early Celtic art without Scythians. A review* // *Celts on the margin*. – Krakow, 2005. – P. 33 – 47.

²¹ Еременко В. "Кельтская вуаль" и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III – I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. – СПб., 1997. – С. 37 – 54.

²² Там само. – С. 202 – 204, 206 – 209.

²³ Cunliffe B. *The Ancient Celts*. – Harmondsworth, 2000. – P. 176.

²⁴ Симоненко А. Кельто-италийские шлемы на территории Восточной Европы // *Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья: Межвуз. сб. науч. тр.* – Днепропетровск, 1987. – С. 104 – 113.

²⁵ Трейстер М. Вказ. праця. – С. 41.

²⁶ Зайцев Ю. Шоломи типу Монтефортіно і галатський некрополь у Богазкеї: один казус у вітчизняній сарматології // *Археологія*. – 2007. – № 3. – С. 101 – 108; Bittel K. *Veobachtungen an und bei einer rdmischen StraÙe im cztlichen Galatien*. – Heidenheim 1985. – S. 17 – 18.

²⁷ Пругло В. Позднеэллинистические боспорские терракоты, изображающие воинов // *Культура античного мира*. – М., 1966. – С. 205 – 213; Клейман И. Изображение воина на фрагменте рельефа из Тиры // *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*. – К., 1987. – С. 51.

²⁸ Фролова Н. Об изображении щита и меча на одном типе монет боспорского царя Левкона II (вторая половина III в. до н. э.) // *Проблемы истории, филологии, культуры*. Вып. VII. – М., Магнитогорск, 1999. – С. 310 – 325; Gunby J. *Oval Shield Representations on the Black Sea Littoral* // *Oxford journal of archaeology*. – 2002. – Vol. 19 Is. 4. – P. 359 – 365.

²⁹ Виноградов Ю. "Там закололся Митридат...": военная история Боспора Киммерийского в доримскую

епоху (VI – I вв. до н. е.). – СПб., 2004. – С. 173.

³⁰ Трейстер М. Вказ. праця – С. 41 – 42. Найближчі аналоги шолома з хут. Бойко-Понура знайдені на території Словенії, де їх виготовлення почалося з початку I ст. до н. е.: Воїни D. Les Taurisques // Les Celtes. – Р. 2001. – Р. 475, 477

³¹ Симоненко О. Пізньоскіфський комплекс з с. Мар'ївка Миколаївської обл. // Археологія. – 1986. – № 55. – С. 67.

³² Трейстер М. Вказ. праця. – С. 44.

³³ Бруяко И. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (четыре концепции кризиса) // Вестник древней истории. – 1999. – № 3. – С. 90.

³⁴ Етимологія цього імені не з'ясована, хоча до певної міри співзвучні імена кельтського походження *Ressimarus* і *Restumarus* засвідчені в Норику на Дунаї: *CIL*, 3, 5289, 5496

³⁵ Карышковский П., Клейман И. Древний город Тира. – К., 1985. – С. 72.

³⁶ Алексеев В. Лобода П. Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья. Т. 3. – Одеса, 2004. – С. 91 – 92.

³⁷ Усне повідомлення П. Лободи, директора Одеського музею нумізматики.

³⁸ Мельниковская О. Племена Южной Беларуссии в раннем железном веке. – М., 1967. – С. 152 – 154

³⁹ Еременко В. Вказ. праця. – С. 43.

⁴⁰ Мачинский Д. Вказ. праця. – С. 38 – 39; Мельниковская О. Вказ. праця. – С. 101, 153.

⁴¹ Максимов Є. Вказ. праця. – С. 146.

⁴² Див.: Arnold B. Mobile men, sedentary women? Material culture as a marker of regional and supra-regional interaction in Iron Age Europe // *Celts on the margin*. – Krakow, 2005. – P. 17 – 26.

⁴³ Щукин М. Вказ. праця. – С. 16; існування у кельтів мандрівних ремісників засвідчене писемними джерелами (Plinius Maior, XII, 2); пор. статус соціальної групи айс дба ("людей мистецтва") в середньовічній Ірландії: Шкунаев С. Община и общество западных кельтов. – М., 1989. – С. 48.

⁴⁴ Sims-Williams P. Ancient Celtic place-names in Europe and Asia Minor. – Oxford, Boston, 2006. – P. 218 – 219.

⁴⁵ Стрижак О. Кельти й Україна // Україна. Наука і культура. Щорічник. – 1989. – Вип. 23. – С. 270.

⁴⁶ Sims-Williams P. Op. cit. – P. 220

⁴⁷ Кельт. *karr-*, "колесниця" й *-dun*, "огорожена ділянка, укріплення": Sims-Williams P. Op. cit. – P. 194 – 195. Там само й інші менш достовірні кельтизми, які повідомляє Клавдій Птолемей для цього регіону – *Maitonion*, *Klepidaua*, *Ouibantaurion*, *Erakton*.

⁴⁸ Див. напр.: Бандрівський Й., Йосипишин Я. Кельти на заході України // Україна в минулому. – 1997. – Вип. 9. – С. 13; Sims-Williams P. Op. cit. – P. 194.

⁴⁹ Див.: Sims-Williams P. Op. cit. – P. 38 – 140.

⁵⁰ Трубачев О. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – С. 210 – 211.

⁵¹ Falileyev A. Alt-celtischer Sprachschatz: Ukrainian Contribution // *Parallels between Celtic and Slavic: Proceedings of the first international colloquium of Societas Celto-Slavica held at the University of Ulster, Coleraine 19 – 21 June 2005*. *Studia Celto-Slavica* 1. – Coleraine, 2005. – P. 71 – 74.

⁵² Гідронімія України у її міжмовних та міждіалектних зв'язках. – К., 1981. – С. 44.

⁵³ Там само. – С. 37; К. Тищенко подає форму основи кельт. *conta* "притока": Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. – С. 199 – 200.

⁵⁴ Sims-Williams P. Op. cit. – P. 64.

⁵⁵ Тищенко К. Вказ. праця. – С. 220.

⁵⁶ Sims-Williams P. Op. cit. – P. 59.

⁵⁷ *CIL*, 3, 4893; 12, 3645; 13, 11216; 13, 01465.

⁵⁸ Максимов Є. Вказ. праця. – С. 147.

⁵⁹ На цю тему див.: Казакевич Г. Кельти за межами "кельтського світу": моделі етнокультурної взаємодії на периферії латенської культури // *Археологія*. – 2007. – № 4. – С. 87 – 96.

⁶⁰ James S. *Exploring the world of the Celts*. – London, New York, 1993. – P. 9.

⁶¹ Цієї точки зору дотримуються М.Щукин та В.Єременко у цитованих вище працях.

⁶² Див. напр.: Седов В. Славяне. Историко-археологическое исследование. – М., 2002. – С. 129; Пачкова С. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006. – С. 340 – 347.

⁶³ Kokowski A. *Udziai elementow celtyckich w strukturze cementarzyska birtualnego w Kruszy Zamkowej*,

woj. Bydgoszcz, st. 13 (przyba falsyfikacji pojęcia “grupe kruszaccskiej”) // Archeologia Polski. – 1991. – Т. 26, z. 1 – 2. – S. 115 – 149; Kaczanowski P. Barbarzyńska Europa w okresie dominacji celtyckiej // Wielka historia Polski. Т. 1. – Kraków, Warszawa, 1998. – S. 215.

⁶⁴ Див.: Маді З. Припонтийские кельты // Античное общество: Труды конференции по изучению проблем античности. – М., 1967. – С. 179 – 182; Мачинский А. Вказ. праця. – С. 34.

⁶⁵ Найбільш оригінальною видається думка М. Щукіна, який вважає бастарнів окремих народом “між кельтами та германцями”, що поєднував культурні риси обох суперетносів.: Щукін М. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005. – С. 61.

⁶⁶ Каспарова К. Об одном из возможных компонентов зарубинецкого погребального обряда // Советская археология. – 1988. – №1. – С. 53 – 71; Каспарова К. Роль Юго-Западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 57 – 79.

⁶⁷ Пачкова С. Вказ. праця. – С. 221 – 222. Поява фібули зарубинецького типу з трикутним щитком, яка зустрічається в жіночих похованнях (Еременко В. Вказ. праця. – С. 134), знаменує собою початок формування зарубинецької культури.

⁶⁸ Пачкова С. Вказ. праця. – С. 217.

⁶⁹ Седов В. Славяне и кельты (по данным археологии) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов: Доклады советской делегации. – М., 1983. – С. 99.

⁷⁰ Еременко В. Вказ. праця. – С. 192 – 195.

⁷¹ Plut., Marius, 11.

⁷² Пачкова С. Вказ. праця. – С. 224.

⁷³ Див.: Wilson J. F., Weiss D. A., Richards M., Thomas M., Bradman N., Goldstein D. B. Genetic evidence for different male and female roles during cultural transitions in the British Isles // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2001. – Vol. 98. № 9. – P. 5078 – 5083.

В статье рассматривается проблема участия древних кельтов в этнических процессах на территории Украины во второй половине I тыс. до н. э. Проанализированы культурные связи народов Северного Причерноморья с протокельтами в гальштаттское время, влияние латенской культуры на этнокультурное развитие Восточной Европы, военные рейды и проникновение небольших групп кельтов к востоку от Карпат. На основе сопоставления археологических и ономастических данных сделан вывод об участии определенного кельтоязычного компонента в формировании этнического состава носителей латенизированных археологических культур на территории Украины.

Ключевые слова: древние кельты, Украина, латенская культура, латенизированные культуры, кельтские топонимы.

An article deals with a problem of the Iron Age Celtic involvement in ethnic processes on the territory of Ukraine in 2nd half of I millennium BC. Cultural links between North Pontic ethnic groups and Hallstatt Proto-Celts, La Tene influence on Eastern European cultural development, military raids and small Celtic group's penetrations eastward of Carpathians had been analyzed. By the comparison of archaeological and linguistic sources it is pointed out that some Celtic-speaking component took part in the formation of ethnic groups which were represented by the Latenized cultures on the territory of Ukraine.

Key words: Iron Age Celts, Ukraine, La Tene culture, Latenized cultures, Celtic place-names.